

TOPLUMSAL UNSURLARIN TASARIM SÜRECİNE ETKİLERİ

Ahmet ÖZER*, *Erdal AYGENÇ***

Özet

Bu çalışmada, varolduğu en erken tarihlerden itibaren hayatta kalabilmek için doğadaki maddeleri yeniden örgütleyip, biçimlendirerek tasarım ve yaratma eylemini gerçekleştiren insanın sanat eseri yaratma sürecinde toplumsal unsurların etkileri değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sanat, sanat eseri, gelenek, sanatçı, toplumsal baskı.

THE INFLUENCES OF THE SOCIAL FACTORS TO THE ART CONCEPTION PROCESSION

Abstract

In this paper, analyzed the influences of socially factors over the possession to product the art object, that the people who existed for earlier periods to survive, formed and reorganized the materials in the nature has been performed the conception and creative possession.

Key words: Art, art object, tradition, artist, social pressure.

---

* Öğr. Gör. Ahmet ÖZER, Pamukkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Güzel Sanatlar Eğitimi, Resim iş Anabilim Dalı, Kampüs-Denizli e-mail: aozero@pau.edu.tr

** Doç.Dr. Erdal AYGENÇ, Kıbrıs Yakın Doğu Üniversitesi, Güzel Sanatlar ve Tasarım Fakültesi, Plastik Sanatlar Bölümü Başkanlığı, Kampüs, Lefkoşe, KKTC Mersin-10 –TÜRKİYE e-mail: erdal.aygenc@neu.edu.tr

GİRİŞ

İnsanoğlu varolduğu andan itibaren hayatta kalabilmek için doğadaki maddeleri yeniden örgütleyip, biçimlendirerek tasarım ve yaratma eylemini gerçekleştirmiştir. En erken tarihlerden bugüne kendini inşa etme çabasına (Ağluç, 2013) giren biyo-kültürel ve sosyal bir varlık olan (Ertürk, 1972:3) insanın kültürel ve sosyal boyutu (Demirel, 2012: 6) da bu tasarım ve yaratma sürecini oluşturan en önemli etkenlerden biri olmuştur. "Toplumlar evrim geçirerek ilkel toplumlardan, tarım toplumuna, tarım toplumundan sanayi toplumuna son olarak da sanayi toplumundan bilgi toplumuna dönüşmüştür" (Drucker, 1993: 66). Bu dönüşümde sanatçı ürettikleriyle, tasarladıklarıyla, yarattıklarıyla insanoğlunun ihtiyaçlarını karşılamada önemli bir rol üstlenmiştir.

İlk el aletleri üretimiyle insanlaşma sürecine girişi de temsil ettiği düşünülen Paleolitik Dönem'den itibaren insanlığın kendini ifade edebilme yollarından (Şenel, 1982: 132) biri sanattır. Bu dönemden başlayarak insanın yaratıcılığını geliştirme çabasına girdiği (Gönenç, 2005: 93) aşikârdır. Paleolitik Döneme ait mağara resimleri, Neolitik Dönem'den başlayarak kilden üretilen çeşitli kaplar, heykelcikler de hem gereksinim hem estetik beğeni ile yaratılan ürünler olup, kullanımları günümüze kadar ara vermeksizin devam etmiştir. Resim ve heykel gibi seramiğin de gelişimi ona şekil veren toplumun sosyo kültürel ve ekonomik evreleriyle (Erman, 2012: 18) paralellik gösterir.

İnsan varolduğu andan itibaren üretim sadece tarımsal düzlemde değil, düşüncelerin evrimi, teknik ve teknolojinin gelişimi düzeyinde de gerçekleşmiştir. Bu tür değişimlerin hayat tarzlarından, düşünme biçimlerine ve inançlara dek etkili olmaması ise imkânsızdır. Bir toplumun tüm yaşam biçimi en geniş şekliyle kültür olarak (Fındıkçı, 1996: 87) tanımlanır. Daha detaylı olarak ise "bilgi, inanç, sanat, ahlâk, hukuk ve örf ve adetlerden ve insanın toplumun bir üyesi olarak elde ettiği tüm yeteneklerden oluşmuş bir bütündür" (Köse-Tetik-Ercan, 2001: 221) şeklinde verilebilir. Yaşadığı ortamı, doğayı olduğu gibi kabul etmek yerine onu, kendi varlığını anlamlandırma yönünde dönüştürme arzusu sadece insana özgüdür. Bu dönüştürme etkinliklerinde biriken bilgi ve ürünlerin ortak adı olan kültür, toplumda yaşayan

insanların bütün öğrendikleri ve paylaştıklarını içermektedir. İnsan düşüncesinin, duygusunun ve emeğinin ürünü olan her şey kültürün temel unsurları arasındadır.

Teknik ve teknolojinin de zamanla gelişimi, bir toplumun kültürünü, toplumsal yaşamın örf, adet, gelenek ve görenekleri de doğal olarak etkilemiştir. Örfler ve âdetler sosyal ilişkileri düzenleyen normlardır. Örf ve âdetlerden bazıları bir toplumda yazılı hukuk kapsamı içine alınabilir, bir kısmı ise yazısız hukuk içinde değerlendirilir. Gelenek ve görenekler, sosyal imkânlar ve hayat şartlarına göre toplumdan topluma değişiklik (Uysal, 2003: 60) gösterebilirler. Cemiyette zorunlu olarak uyma gereği duyulan davranış biçimi olan örfler davranışı zorlar ve yasaklar, ayrıca bunlara uymayanlar çeşitli yaptırımlarla karşılaşır (Dönmezer, 1994: 253). Mutlaka uyulması gereken ideal normlar olup, genelde cemiyetteki hukuk sisteminin bir kısmını da kapsarlar.

Genelde örf kelimesi ile eş anlamlı olarak kullanılan adet ise halk tarafından hem alışılan hem de yaygın kullanılan davranış şeklidir. Toplumda bölgeden, bölgeye değişiklik gösterebilir. Âdetin örf olabilmesi için ise yaptırıcı gücünün olması gerekir. Gelenek ise kuşaktan kuşağa geçen, daha köklü ve daha eski âdetlere verilen isimdir. Gelenekler açıkça ifade edilmiş ve resmen yaptırıma bağlanmış kurallardır. Cemiyet kural ve değerlerinin en az değişen kısmıdır. Görenek fertlerin birbirlerini görerek yaptıkları fakat henüz âdet haline gelmemiş davranışlardır. Göreneklerin yaptırım gücü daha zayıf ve âdet ile geleneklere göre daha gevşektir.

Zamanla toplu yaşamayı bir mecburiyet şekline dönüştüren insanoğlu bu yaşam tarzını sağlam temellere oturtmak ve kalıcılığını sağlayabilmek açısından kendi içinde yukarıda da söz edildiği gibi kurallar koymaya başlamıştır. Her zaman yazılı olmayan bu kurallar toplumsal tecrübelerin de yol göstermesiyle süreç içinde gelenekselleşerek varlığını diğer nesillere aktarmıştır.

Gelişen toplumlar daha doğrusu gelişmeye açık toplumlar bu kuralları çağa ayak uydurarak ve çağa göre yeniden yorumlamayı başarmıştır. Din ve sanat olgusu tarih boyunca hep birbirinden beslenmekle (Cam, 2012: 56) birlikte daha konservatif ve dini, yaşamlarının her alanına yerleştiren toplumlarda sanat, evrensel gelişim sürecini kanımızca bir basamak geriden takip etmiştir. Dini kendi ideolojik menfaatleri doğrultusunda yorumlamış bu toplumlar sanatlarında da paralel olarak evrenselliği

yakalayamamış ancak gelenek, görenek, örf-adet ve dini kuralların elverdiğince üretip yaratabilmişlerdir. Oysaki dünyada söz sahibi toplumların sanatlarının da gelişmişlikleriyle doğru orantılı gittiği gözlemlenebilmektedir.

İnsanların birbirlerini anlamalarını sağlayan iletişim araçlarından (Mercin-Alakuş, 2007: 16) biri olan sanat "*sanaa*" kelimesinden türetilmiş olup (Mutluel, 2013), sözlük anlamı: "belli bir yetkinliğe eriştirilmiş olma", "bir şeyi kendi iç yasalarına göre özgürce biçimlendirme yeteneği"dir (Akarsu, 1998: 155). İngilizce "*art*" olarak kullanılan bu kelime Latince her türlü insanca beceriyi ifade etmek için kullanılan "*ars*"tan türetilmiştir (Dikmen, 2012: 139).

Bununla birlikte sanatın ne olduğu hususunda çağlara, toplumlara, üzerinde durulan sanat alanına göre değişiklikler gösterdiğini (Ergün, 2010: 2) de göz ardı etmek gerekir. Sanatçı bir şey ortaya koymaya çalışırken kendi ruhunun derinliklerindeki güzellik ideali ona yol gösterir. Sanatçıda yaratıcılığı yönlendiren, onun hayal gücüdür. Reel varlıklar ve olaylar onun hayal gücü ile birleşerek unutulmayan sanat eserlerine dönüşebilir. Bu arada gerçek varlık ve olayların bazı yönleri kırılıp atılır, bazı yönleri sanatçının orijinal yaratması, hem ele aldığı konular, hem kullandığı malzeme, hem işleme tarzı ile onun kendine has üslubunu ortaya koyar.

Toplumlarda sanatçılar ürettikleri eserler ile toplumu bir üst basamağa çıkarmayı amaç edinmiştir. Yine gelişmiş toplumlara bakıldığında; halklarının yeniliğe açık ve kendi ihtiyaçlarına kendisi karar verebilen bireylerden oluştuğu görülmektedir. Bilinçli tüketen toplumlar yeniyi arayan ve bu doğrultuda bu ihtiyaca çözüm bulabilecek sanatçı ve tasarımcıların çıkmasına yol açan toplumlardır. Baskılarla düşünceleri dejenere olmuş sanatçılar ise toplumsal gelişimin ihtiyacı olan yeniliği, potansiyellerinin çok daha azı ile üretmek zorunda kalmışlardır. Sanatçının yaratıcılığını artıran ya da azaltan faktörler vardır. Sanat, duyarlılığa, bilgi birikim ve deneyime, soyutlanma yetisine, felsefi düşünmeye, tarih bilincine ve daha birçok faktöre bağlı olarak yapılır. Bu nedenle, bu faktörlerin niteliği sanatçının yaratıcılığını etkilemektedir (Ergür, 2003).

KLASİK TASARIM SÜRECİ

Problem-Yeniden Birikim-Analiz-Taslak-Proje

Tabiattaki varlıkların ve olayların doğrudan kendileri bir sanat eseri değildir. Doğal şeylerin bir sanatçı tarafından işlenmesi ve düzenlenmesiyle sanat eseri ortaya çıkar. Sanat, doğanın aynen yansıtılması değildir; nasıl bilim varlıkları ve olayları çözmeye ve formüle etmeye çalışıyorsa, sanat da varlıkları ve olayları anlamaya ve bilimden farklı bir şekilde anlatmaya yönelmiştir. Burada kimi sanatçı resmi, kimi heykeli, kimi müziği, kimi edebi sanatları kullanır ama her sanatçı gerçeği anlatırken kendi tekniğini, kendi ruhunun yaratıcılığını ortaya koyar (Ergün, 2010: 2). Sanatçı üretmenin-yaratıcılığın kuluçka döneminde problemle içli dışlıdır. Hiç bir etki altında kalmadan problemi tarafsız olarak tanımlama ve algılamaya çalışır. Bir tasarım probleminin çözümündeki ilk aşama, problemi tanımlamaktır. Konuyu anlama ve benimseyebilme önemlidir. Bir problemi tanımlarken; sınırları zorlamak ve alışılmış düşünce sistemlerine takılmamak gerekir.

Problem karşımıza üç şekilde çıkmaktadır.

1: Siparişlerle,

Bu aşamada ticari mantık ve etkilenme söz konusudur. Siparişi veren kişi ya da kurumun sanatçıyı sınırlama oranı yüzde kaç olmalıdır ki sanatçı özgün bir eser ortaya çıkarabilsin?

Sanat eserinin sipariş üzerine üretilmesi antik çağa kadar uzanmaktadır. Örneğin günümüzden yaklaşık iki bin dört yüz yıl önce yani İÖ. 4. yüzyılda yaşamış ünlü heykeltıraş Praksiteles, Kos Adası'nın siparişi üzerine bir Aphrodite heykeli yontmuş (Uğurlu, 2002) ancak siparişte detaylar belirtilmediği için çıplak bir Aphrodite yapma cüretinde bulunarak Koslular'ın tepkisini çekmiştir. Daha sonra ise bugün Datça yakınlarındaki Knidos kenti sakinleri heykeli satın almış ve bu ünlü Knidoslu Aphrodite ile o dönemlerde kültür turizmini başlatmışlardır. Rönesans Dönemi'ne aynı sipariş tarzı devam etmiştir. Örneğin Papa Julius II'nin siparişiyle 1508–1512 tarihleri arasında Vatikan'daki Sixtine Kilisesi (Beksaç, 1994: 35) freskleri sanatçı Michelangelo tarafından yaratılmıştır. 1798–1805 yılları arasında yine sipariş alarak ünlü İspanyol ressam Goya Giyinik Maya-Çıplak Maya adlarıyla aynı kadını iki farklı pozda

resmetmiştir (Tekinel, 2007: 20). Her ne kadar Goya sipariş üzerine çalışsa da tıpkı kendinden önce gelen diğer sanatçılar gibi, mecazi, mitolojik ya da dinsel anlam yüklemekten olduğu gibi resmetmesi ile Rönesans'tan beri süregelen nü geleneğini yıkılmasına neden olmuş ve sanatçı olarak özgünlüğünü ortaya koymuştur. Örneklerden de anlaşıldığı üzere antik çağdan, Rönesans'a ve oradan da günümüze kadar çok da değişmeden gelmiştir denilebilir. Kutlu Ataman'ın bir dergiye verdiği röportajdan (Erciyas, 2014) da burada bazı alıntılar yapmak ve günümüz sanatçısının sanat eseri siparişi hakkındaki fikrini irdelemek gerekirse

Soru: "Doğrudan konuya girelim, günümüzde sipariş üzerine eser yapılır mı?"

K. Ataman: "Dünyada önemli sanat eserlerine ve dönemlerine bakarsan çok büyük bir dönem esasen sipariş üzerine kurulmuştur. Yani bugün konuştuğumuz Rembrandt'lar, Goya'lar, Leonarda da Vinci'ler hatta Rönesans'ın tamamı".

Soru: "Tabii o zamanlar sanatçının tanımı da başkaydı, biraz daha zanaatkâr gibi algılanırdı. Bugün güncel sanatçıya bambaşka anlamlar yüklüyoruz."

K. Ataman: "Ama sipariş üzerine sanat yapmanın tarihi buralara dayanıyor. Daha sonraki dönemlerde de sanatta sipariş yok değil. Bir müze, bir küratör sana gelip bir tema üzerinden sipariş verir. O zaman sanatçı karar verir benim bu konuda söyleyecek bir şeyim var veya yok. Ben kendi adıma söyleyeyim, eğer bu konuda kendi özgür iradenle söyleyecek bir şeyin varsa, siparişle kafadaki birleşiyorsa o zaman kabul ederim. Ama birisi gelip sana benim kafamda şöyle bir şey var diye dayatırsa o zaman sanatçı değil, iç dekorasyoncu ya da boyacı olursun. Ben hep ya var olan ya da yapmakta olduğum, kafamda oluşmuş işlerimi verdim bienallere, sergilere."

Soru: "Bu siparişin senin için cazip yanı ne oldu?"

K. Ataman: "Benim için cazip yanı ortada bir sanat eseri üretebilmem için bir şans olması. Biliyorsun bir eseri hayata geçirebilmek için kaç takla attığımızı. Ama Allah kahretsin benim kafam bu şekilde çalışmıyor, ne yapabilirim? Direkt hayır demedim çünkü benim " hayır ben yapmam" diye bir durumum yok. Zannetmiyorum başkalarının da diyeceğini. Geçişte ben bazı küratörleri, bienalleri reddetmek için böyle bir şeyi kullandım, " Ben sipariş yapmıyorum zaten kafamda o yönde çalışmıyorum" diye. Burada da ilk reaksiyonum "Ben portre sanatçısı değilim resim yapmasını bilmiyorum". Hadi bunu geçelim Sakıp Bey'le ömrümde bir kez karşılaşmadım. Neredeyse bütün eserlerimi konuşan kafalardan oluşan belgesel gerçeklik üzerinden yaptım ama o insanların birebir hayatlarının içine girmiştım. Burada böyle bir şey de yok. Konu altı ay kadar havada kaldı. Bir gün aklıma bir fikir geldi. Daha sonra ben aileye gittim ve dedim ki size biraz sosyalistçe gelebilir ama benim yapmak istediğim Sakıp Bey'in dokunmuş olduğu, onu inşa eden insanların gönüllülük esasıyla fotoğraflarını gönderip bu işin tuğlaları olması."

Bu röportajdan anlaşıldığı ve Yalım-Koyuncu'nun da belirttiği gibi "sanat eseri bütünüyle aldığı desteklerin boyunduruğunda olmadığı gibi, bunlardan bütünüyle bağımsız da değildir" (2013). Gerek antik çağda, gerek Rönesans'ta ve gerekse günümüzde sanatçıdan taleplerin/siparişlerin hep olduğu, sanatçının bu noktada sıkışabildiği ve özgün eser üretme sürecinde sıkıntılar yaşayabildiği bununla birlikte

birebir siparişi üretmek yerine hem kendini hem karşıyı memnun edebilecek iki taraflı çözüm arayışından vazgeçmediği algılanmaktadır.

2: Yarışmalarla,

Sanat yarışmaları, sanat dünyası için genç yeteneklerin ortaya çıkmasında ve yeni yapıtların üretilmesinde önemli rol oynayan platformlar olarak kabul edilirler. Gerek devlet gerekse özel kurumlar tarafından düzenlenen sanat yarışmaları, başta genç sanatçı adayları olmak üzere, sanatçılar, akademisyenler amatörler ve sanatseverler için önemli bir temsil alanı olarak görünmektedir (Erma, 2012).

Teknik şartname, yarışmayı düzenleyen kurumun veya jüri üyelerinin tutum, tavır ve görüşleri etkileyici unsurlardır. Sanatçı yarışmaya katılmaya karar verdiği an özellikle günümüzde jüri üyelerinin önceden belirlenmiş olması doğrultusunda (*istisna*) onlara hitap edecek teknik ve biçimlendirmeyi eserin içeriğinden daha ön planda görmektedir.

3: Kişinin kendi kendine problem önermesi,

Özgün ve topluma yön verebilecek bir eserin oluşmasındaki en önemli etkenlerden biridir. Hiç bir etki altında kalmadan sanatçının özgürce yaşadığı bir süreçtir. Ancak buradan çıkan eser, bulunduğu dönem, yönetim şekli ve coğrafi etkenler de göz önüne alınırsa sunum ve sergileme problemlerini ortaya çıkacaktır. İleti ve form açısından öncelikle toplum bu özgün esere hazır mı? Burada iletiyi göz önüne alırsak zaten eseri doğrudan okuyabilen bir toplum bilinçli ve bilgilidir. Yani sorgulayan, karşılaştıran ve analiz eden bireylerden oluşmuştur. Fakat öncelikle biçime bakarak yukarıda sözü edilen toplumsal kuralların çerçevesinde esere anlamlar ve isimler yüklendiğinde bu eserin gösterimi ve sergilenmesi sancılı bir sürece girebilir.

Yeniden Birikim

Problemlerle tanışan sanatçı kişisel kütüphanesini problem doğrultusunda yeniden gözden geçirir. O güne kadar problemle ilgili yapılmış olanları inceler ve kendine dönen düşünce, kendi iç çelişkilerinden, bir anlamda kaosundan bir düzene geçmeye çabalarırken bilinç kırılarak, sezgi ön plana çıkmaya başlar (Ergür, 2003). Sanatçının

yaşadığı her olay, ilişki ve bilgilenme süreci, onda fark etmeyi oluştururken diğer yandan bilinci oluşturur ve hepsi birikimi sağlar.

Analiz ve Taslak

Sanatçı elde ettiği bulguları kendi birikimiyle yeniden çakıştırır ve yeni verileri analiz etmeye başlar. Dört rakamına iki artı iki ile ulaşılabildiği gibi bu sonucun milyonlarca varyasyonu olabileceğini düşünerek; çözüme daha değişken metotlarla ulaşılması *amaç* edinilmelidir. Analiz aşamasında sanatçı ancak özgür düşündüğü sürece özgün bir eser ortaya koyabilir. Dış etkenler ise eserin oluşumundaki en baskın olunan evredir. Burada sanatçı yukarıda da söz edilen gelenek, görenek, örf ve adetlerin etkisiyle bulguları yönlendirirse eserin oluşumundaki özü içinde barındıran biçim şekil değiştirecektir. Örneğin sanatçı *öz*'de temizlik, duruluk gibi iletiyi çıplaklıkla sunmayı kararlaştırmışken, toplumun sözü edilen ananelerinin etkisiyle çıplaklığı örtmeyi kabul ederse; sergilediği eserde özgünlük, tartışılması gereken bir konu haline gelecektir. Taslakta ise sanatçı yukarıdaki evreleri kendi üslup ve stiliyle biçimlendirmeye başlar. Problemi cevap olarak gördüğü taslağın bir tanesini dikkate alıp projelendirme aşamasına geçer.

SONUÇ

Çağdaş toplumlar çağcıl bireylerden oluşmaktadır. Çağcıl birey, çağını yaşayabilen çağın ona sunduğu teknik ve teknolojiyi sonuna kadar bilinçli olarak kullanabilen bunları yeniden yorumlayıp bir üst basamağı amaçlayan, yeniliğe açık ve geçmişini sorgulayan kişidir. Sanatçıların da çağdaş toplumun yol gösteren bireyleri olabilmeleri için yukarıda söz edilen bir eserin oluşumundaki süreçleri hiçbir etki altında kalmadan özgürce değerlendirebilen bireyler olabilmesi gerekir ki ortaya koydukları eserler geçmişin taklidinden uzak, geleceğe yol gösterici iletileri içinde barındıran çağdaş biçimlerle sergilenebilsin...

KAYNAKÇA

AĞLUÇ, Leyla. (2013). Sanat Yaratıcılık Bağlamında İnsan ve Yaratma Güdüsü, Art Creativity and Creation in the Context of Human Motive, Mediterranean Journal of Humanities III/1, 1-14.

AKARSU, Bedia. (1998). Felsefi Terimler Sözlüğü, İstanbul: İnkılap Kitapevi.

BEKSAÇ, Engin. (1994). Avrupa Sanatı, İstanbul: Troya Yayıncılık, 1.Baskı.

CAM, Fatih. (2012). “Kuantum Fiziği Bulgularıyla Sanat-Din İlişkisi Üzerine Düşünceler”, Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi ART-E, Mayıs-Haziran, 55-69.

DİKMEN, Benal. (2012). “Değişen Dünyada Kültür, Sanat ve Bilim İlişkisi”, Batman Üniversitesi, Yaşam Bilimleri Dergisi, Cilt 1, Sayı 1, 137-144.

DÖNMEZER, Sulhi. (1994). Toplum Bilim, İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş. ERCİYES, Cem. (2014), “Her Zaman Tek Başıma Var Oldum”, http://www.radikal.com.tr/yazarlar/cem_erciyes/her_zaman_tek_basima_var_oldum-1193760 (25.05.014) (Erişim Tarihi: 13.12.2014).

ERGÜN, Mustafa. (2010). “Felsefeye Giriş (Estetik)”, <http://www.egitim.aku.edu.tr/sanاتفelsefesi.pdf> (Erişim Tarihi: 12.12.2014).

ERGÜR, Özlem. (2003). “Şeyma Reisoğlu ile Sanatta Yaratma Süreci Üzerine Söyleşi”, Us Düşün ve Ötesi, Estetik Sorunu, Sayı: 9, <http://www.usdusunveotesi.net/yazilar.asp?dizi=9> (Erişim Tarihi: 13.12.2014).

ERMAN, Deniz Onur. (2012). “Türk Seramik Sanatının Gelişimi: Toprağın Ateşle Dansı, Acta Turcica IV, Sayı 1, 18-33.

ERTÜRK, Selahattin. (1972). Eğitimde “Program” Geliştirme, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayını.

FINDIKÇI, İlhami. (1996). Bilgi Toplumunda Yöneticilerde Kendini Geliştirme, İstanbul: Kültür Koleji Eğitim Vakfı Yayınları.

GÖNENÇ, E. Özgür. (2005). “İletişimin Tarihsel Süreci”, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, 28, 93-105.

KÖSE, Sevinç. - TETİK, Semra. - ERCAN, Cuma (2001). “Örgüt Kültürünü Oluşturan Faktörler”, Yönetim ve Ekonomi, Cilt:7, Sayı :1, Celal Bayar Üniversitesi, İ.İ.B.F, 219-242.

MERCİN, Levent. – ALAKUŞ, Ali Osman. (2007). “Birey ve Toplum için Sanat Eğitiminin Gerekliliği”, D.Ü.Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi 9, 14-20, 14-20.

MUTLUEL, Osman. (2013). “Sanat, Sanatçı ve Toplumsal Değerler”, Diyanet, Kasım, Sayı 275, 16-19.

ŞENEL, Alâeddin. (1982). İlkel Topluluktan Uygur Topluma Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.

TEKİNEL, Türkan. (2007). Türk Resim Sanatında Çıplak, Edirne: Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

UĞURLU, Elif. (2002). "Heykeltraş Praxiteles", Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 1, Sayı 2, 377-400.

UYSAI, Enver. (2003). “Değerler Üzerine Bazı Düşünceler ve Bir Erdem Tasnifi Denemesi: İnsanî Erdemler-İslâmî Erdemler”, Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 12, Sayı 1, 51-69.

YALIM P. Burcu.- KOYUNCU, Emre. “Sanat ve Sponsorları Üzerine Notlar”, Birikim, <http://www.birikimdergisi.com/guncel/sanat-ve-sponsorlari-uzerine-notlar> (Erişim Tarihi: 02.07.2013).